

Μνήμων

Τόμ. 26 (2004)

ΤΥΧΕΣ ΤΗΣ ΑΠΟ 5-9-1816 ΕΠΙΣΤΟΛΗΣ ΤΟΥ Α. ΚΟΡΑΗ (ΜΟΛΙΕΡΟΣ, ΚΟΚΚΙΝΑΚΗΣ, ΣΚΥΛΙΤΣΗΣ ΚΑΙ ΛΙΘΟΓΡΑΦΟΣ)

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ Ε. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ

doi: [10.12681/mnimon.841](https://doi.org/10.12681/mnimon.841)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ Τ. Ε. (2004). ΤΥΧΕΣ ΤΗΣ ΑΠΟ 5-9-1816 ΕΠΙΣΤΟΛΗΣ ΤΟΥ Α. ΚΟΡΑΗ (ΜΟΛΙΕΡΟΣ, ΚΟΚΚΙΝΑΚΗΣ, ΣΚΥΛΙΤΣΗΣ ΚΑΙ ΛΙΘΟΓΡΑΦΟΣ). *Μνήμων*, 26, 227–237. <https://doi.org/10.12681/mnimon.841>

Σημειώματα και μαρτυρίες

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ Ε. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ

ΤΥΧΕΣ ΤΗΣ ΑΠΟ 5-9-1816 ΕΠΙΣΤΟΛΗΣ ΤΟΥ Α. ΚΟΡΑΗ (ΜΟΛΙΕΡΟΣ, ΚΟΚΚΙΝΑΚΗΣ, ΣΚΥΛΙΤΣΗΣ ΚΑΙ ΛΙΘΟΓΡΑΦΟΣ)

Στις αρχές του 2004 η κυρία Έλλη Μποτονάκη μου παρέδωσε, ύστερα από φιλική παρότρυνση τής συναδέλφου κυρίας Βιβής Περράκη, φωτοτυπία αυτόγραφης επιστολής του Άδαμαντίου Κοραή (που ανήκε στη συλλογή του παππού της Μίνως Γερακάρη, 1892-1959, ανωτέρου υπαλλήλου τής Αγροτικής Τράπεζας), γραμμένης στις 5 Σεπτεμβρίου 1816 στο Παρίσι, προς τον Κωνσταντίνο Κοκκινάκη (1781-1831) στη Βιέννη. Ο επιστολογράφος ευχαριστούσε για την αποστολή τής μετάφρασης τής κωμωδίας του Μολιέρου *Ταρτούφος*, που ο Κοκκινάκης τύπωσε το 1815 στη Βιέννη και του έστειλε αντίτυπο με συνοδευτική επιστολή με την οποία ζητούσε την κρίση του και την επισήμανση λαθών του.

Αναζητώντας το κείμενο στην έκδοση τής *Άλληλογραφίας*¹ του Κοραή διαπίστωσα ότι η φωτοτυπημένη ήταν πολύ συντομότερη τής δημοσιευμένης με την ίδια ήμερομηνία επιστολής και ότι η συντόμηση είχε γίνει με περικοπές πολλών παραγράφων, ενώ οι διαφορές ήταν λίγες και πολύ μικρές.² Παρέδωσα τη φωτοτυπία στον συνάδελφο κ. Έμμανουήλ Ν. Φραγκίσκο, συνεκδότη τής *Άλληλογραφίας*, για να την περιλάβει στον υπό έκδοση έβδομο τόμο της, μαζί με άλλες προσθήκες και διορθώσεις στο σώμα των έξι τόμων. Ο Έμμ. Ν. Φραγκίσκος δέν συμφώνησε με την υπόθεσή μου ότι πρόκειται για συντομευμένη μορφή τής μεγάλης επιστολής, που ίσως ο Κοραής συνέταξε από γνώση ή φόβο ότι χάθηκε ή μεγάλη επιστολή του, για να την στείλει αργότερα στον Κοκκινάκη, με το ισχυρό επιχείρημα ότι ο Κοραής δέν συνήθιζε να κάνει επιτομές των επιστολών του, με τη μέθοδο τής συρραφής αποσπασμάτων, αλλά σέ μεταγενέστερες επιστολές αντέγραφε τμήματα ή έγραφε περιλήψεις άλλων προγενέστερων κινήμενος από τον φόβο ότι αυτές ίσως παρέπεσαν και δέν έφτασαν στον αποδέκτη τους. Υποθέτοντας ότι ίσως πρόκειται για λιθογραφημένο μοντάζ όρισμένων παραγράφων τής μεγάλης επιστολής, μου συνέστησε να πα-

1. Άδαμάντιος Κοραής, *Άλληλογραφία*, τ. Α' - ΣΤ', Αθήνα, Όμιλος Μελέτης Έλληνικού Διαφωτισμού, 1964-1984.

2. Στο ίδιο, τ. Γ', Αθήνα 1979, άρ. 708, σ. 500-503.

ρακαλέσω την κάτοχο να μᾶς ἐπιτρέψει να περιγράψουμε ἀπὸ αὐτοψία τὴν κορνιζαρισμένη ἐπιστολή.

Λίγο καιρὸ ἀργότερα ἡ συνάδελφος κυρία Μαρία Α. Πολίτη ἔφερε στὸν Ἐμμ. Ν. Φραγκίσκο φωτοτυπημένο ἄρθρο σὲ θεσσαλικὸ περιοδικό, στὸ ὁποῖο δημοσιεύεται φωτοτυπία τῆς ἴδιας ἐπιστολῆς καὶ φωτογραφία λιθογραφημένης εἰκόνας τοῦ Μολιέρου μὲ τὴ λεζάντα: «Ὁ φάκελος μὲ τὸν ὁποῖο ἐστάλη ἡ ἐπιστολή Κοραῆ: Εἰκονίζεται ὁ Μολιέρος [...]». Ἡ ἐπιστολή μεταγράφηκε ἀπὸ τὸν συγγραφέα τοῦ ἄρθρου καὶ ἡ χειρόγραφη μεταγραφή του φωτοανατυπώθηκε στὸ ἄρθρο. Ὡς πρὸς τὴν προέλευσή της ὑποστηρίζεται ὅτι προέρχεται ἀπὸ τὶς «Παραδουνάβιες ἡγεμονίες τῆς Ρουμανίας γιὰ νὰ φτάσει στὸ Προμίρι περὶ τοῦ μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Θεσσαλίας ἢ καὶ λίγο νωρίτερα».³ Κατὰ τὴν ἐξέταση τοῦ ἄρθρου ὁ Ἐμμ. Ν. Φραγκίσκος μᾶς πληροφόρησε καὶ γιὰ τὴν πρώτη ἐκδοση τῆς συντομευμένης αὐτῆς ἐπιστολῆς στὸ περιοδικὸ Ἑστία τὸ 1877 μὲ τὴ σημείωση τῆς διεύθυνσης: «Τὸ πρωτότυπον τῆς ἐπομένης περισπουδάστου ἐπιστολῆς τοῦ ἀειμνήστου Α. Κοραῆ ἀπεστάλη ἡμῖν ὑπὸ τοῦ ἐν Ἰθάκῃ φιλομούσου συνδρομητοῦ ἡμῶν κ. Κ. Ν. Παυλάτου, πρὸς ὃν ἐκφράζομεν τὰς εὐχαριστίας ἡμῶν». Ἡ μεταγραφή εἶναι πιστὴ καὶ διαπίστωση μόνον τῆ διόρθωση *καλλιέργειαν* σὲ *καλλιέργειαν*, στὴν πέμπτη καὶ τελευταία παράγραφο.⁴

Ἡ ἐξέταση τῆς ἐπιστολῆς, χάρις στὴν προθυμία τῆς κυρίας Ἑλλης Μποτονάκη, μᾶς ἔδειξε ἓνα ψαλιδισμένο χαρτὶ κανονικοῦ πάχους, 21,5×19,5 ἑκατοστά, χωρὶς ὑδατόσημο, γραμμμένο ἀπὸ τὴ μία ὄψη μὲ μελάνι χρώματος καφέ. Ἀνάμεσα στὴν ἐπιστολή καὶ τὸ προστατευτικὸ χάρτινο κάλυμμα τῆς κορνίζας ὑπῆρχε ἓνα ἀπόκομμα ἀπὸ τὴν ἐφημερίδα Ἀθηναϊκὰ Νέα, ἑσπέρα Σαββάτου 25 Μαρτίου 1933, μὲ μέρος τοῦ ἄρθρου «Ἦθελε Δημοκρατίαν μὲ διπλὴν Βουλὴν. Αἱ σημειώσεις Κοραῆ εἰς τὸ Α' Σύνταγμα. Τί ἔγραφε διὰ τὴν ἀνάγκην τῆς Γερουσίας». Στὸ κέντρο περὶ τοῦ ἄρθρου δημοσιεύεται τσιγγογράφημα μὲ τὴν ἀρχή, τὶς τρεῖς πρώτες ἀπὸ τὶς πέντε παραγράφους τῆς ἐπιστολῆς, τὴν ἡμερομηνία καὶ τὴν ὑπογραφή τοῦ Κοραῆ. Στὴ λεζάντα σημειώνεται: «Αὐτόγραφον τοῦ Κοραῆ (Ἀπὸ τὴν συλλογὴν τοῦ κ. Μ. Γερακάρη τῆς Ἀγροτικῆς Τραπεζῆς)». Παρατηροῦμε ὅτι γιὰ δεύτερη φορὰ ἐπιτίμνεται ἡ ἐπιστολή γιὰ νὰ διακοσμηθεῖ αὐτὴ τὴ φορὰ ἓνα ἄσχετο μὲ τὸ περιεχόμενό της ἄρθρο, ποὺ ἀνήκει στὴ μεγάλη σειρὰ τῶν χρήσεων τοῦ Κοραϊσμοῦ σὲ μιὰ στιγμὴ τῆς νεοελληνικῆς συνταγματικῆς ἱστορίας.⁵

3. Σ. Γεωργαδάκης, «Ἀνέκδοτη ἐπιστολή τοῦ Α. Κοραῆ στὰ 1816», *Προμυριώτικα νέα*, χρόνος 11, τχ. 34 (Ἀθήνα, Μάιος - Αὐγούστος 1999) 8-10.

4. «Μία ἀνέκδοτος ἐπιστολή τοῦ Κοραῆ», *Ἑστία* 4 (1877) 700-701.

5. Τὸν ἴδιο χρόνο ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν Θεμιστοκλῆ Π. Βολίδη, *Ἀδαμαντίου Κοραῆ, Σημειώσεις εἰς τὸ Προσωρινὸν Πολίτευμα τῆς Ἑλλάδος τοῦ 1822 ἔτους*, Ἀθήνα 1833.

Κυρίε Κοκκινοτάκη,

Τὸν Ταρτούβην συνωδινύμιόν μὲ ἔν' ἐπιστολῇ σου ἔλαβον, καὶ δ' ὠχαριώθην. Πρὸ αὐτοῦ ἔλα βιβλίον δὲν μὲ ἤλθοι ἀπὸ μέρους σου καὶ εὐπειρῶ παρέστησεν καὶ ἄλλοι ἀποστέλλεμα διὰ τῆς ἀεροστάθης, αἰσθὼν δ' ἔπαθεν καὶ τὰ ἰδιώματα ἦν αὐτῷ ἔχον.

Ἡ μεταφράσις εἶναι καλὴ, ὅχι ὅμως ὡς εὐαγγέλιον. Νὰ τὰ σημεῖα, ὡς ἐπιθυμοῦμαι, δὲν μὲ συγκινῶσιν οὐτ' αὐτῶν καὶ βιβλίον ἀρχαίων σου, οὐδ' ἡ σχεδὸν ἐβλαμματοειδῆ σου ἡλικία, ἐπισημὴν μὲ λαμπρὰν ἀφθρητικὴν ἴσταν.

Πηλὴ σφύρη δουρατοῦσσινα ἦν ἀκριβὴς μεταφράσις εἶναι ἡ βαρβαρὸς ῥίμα, ἢ ἡ ἐπικρατοῦσσινα καὶ εἰς ἡμεῖς ὡς ψῆμα. Εἰς τὰς βαρβαρὰς τῶν Ἑνωπαίων γλώσσας, ἦλθον ὅσων ἀπαρτῶν ἢ ὁμοειδῶν, διὰ τὰ τῶν μεταφράσεων ἦν ἱσχυρὰ τῆλα· ἀλλ' εἰς τὴν ἰδιώματι, ἀν' αὐτὰ βαρβαροειδῶν, πολὺ ὅμως ὑπερέκειν ἐκείνων, ἢ ὅσα ἐμὲ δὲ ἄρχον τῶν Μουσῶν. — Ἀλλ' εἶναι νόστιμος εἰς τὴν ἀκασίαν. — Αἱ! καὶ ἢ δὲν κἀκεῖ νόστιμον ἢ εἴς τ' ἔχουσι καὶ οἱ Ἀνδρότες τὰς Ἀφροδίτας ἴσταν, ὡς ἡμεῖς οἱ λιευκάριοι· ἔχοντι καὶ πάντες, εἰς τὸν ἴσταν δὲν ἀλλόστοιχον οὐδὲ εἶνα πρὸς δέκα Ὀμήρου.

Ὅπως ἀν' ἦναι, παρακαλῶ καὶ εἰ καὶ τὸς ὅμοιος συνδουρατοῦσσινα εἰς τὸν ἴσταν (καὶ φησὶν μὲ δὲν εἶναι πῆμα) δουρατὸν τὰ ἐφορῶσσινα ἦν ῥίμα, τὰ φησὶν ἀπὸ εἰς τὸν γλῶσσαν ἦν ἔχουσαν καὶ τῶν ἀνομοειδῶν ὄσταν, καὶ τὰ καλαφράζει κἀκεῖ τὰ ἢς γενικὰς κωμῆσι καὶ εἰς πῆμα ἴσταν. Δὲν εἶμαι, κακὰ τὰ μεταφράσις τὴν Μισατοῦσσινα τοῦ μελιέρου εἰς τὸ πῆμα, ἢ καὶ αὐτὸς σου τοῦτο ἦν διουρατοῦσσινα Ταρτούβην τὰ μεταφράσις εἰς λογογραφικόν. Ἀν' ἔχει ἄλλο, γρηγοροῦμαι εἰς τὴν μεταφράσις, καὶ γράψης ἐνταυτῷ ἦν ἀποστέλλεμα μὲ γλῶσσαν, ὡς ὅσων τὸ ἡμέρησσινα ὑπόμνημα δουρατὸν πῆμα τῶν κἀκεῖ εἰς ὅσων μὲ εὐαγγέλιον.

Ὅσων ὅσων καὶ ὅσων εἶναι τὰ σφῆμα τῶν, δὲν πῆμα τὰ μὲς ἐπικρατοῦσσινα δουρατὸν εἰς τὴν παλιόσσινα ἢς γλῶσσαν. Πρῶτος εἰς τὴν χροστικὴν ἔστιν ἢς ἀνομοειδῶν ἢς ἔχουσαν μὲς εὐαγγέλιον ἢ ῥίμας πῆμα δουρατὸν, ἀν' ἢ παραβέβηται ὡς τὸ μῆμα τῶν πῆμα καὶ συγκροτῶν, ἢ καὶ μεταφράσις, λαμπρὰ ἐποχὴ. Ἀλλ' ὅσων εἰς τὰς χεῖρας μὲς εἶναι τὸ ἀποστέλλεμα τὸ ὄσταν ἢς δουρατὸν, εἰς ὅσων ἐπικρατοῦσσινα ἔσταν δὲν ἔχει παρὰ τὰ λαμπρὰ ἦν μακαρίαν ἐποχὴν ἐκείνων. Ἦγάτα ἐνταυτῶν!

A. Κοραῖς.

5 Σεπτεμβρίου, 1816

Κατά την περιδιάβασή μου στη βιβλιοθήκη τῆς κυρίας Ἑλλης Μποτονάκη, ὅπου ἐκδόσεις τοῦ Ἰσοκράτη καὶ τοῦ Πλούταρχου τῆς Ἑλληνικῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Κοραῆ, σὲ μεγάλο χαρτὶ καὶ πρωτότυπη χρυσοδερματόδετη στάχωση μὲ προηγούμενους κτήτορες Βενδραμῆ Οἰκονόμου / Οἰκονομόπουλο καὶ Νικόλαο Μαυροδοσόπουλο, ξεφύλισσα καὶ τὸ βιβλίον Μολιέρου ἄριστα ἔργα ἐξελλημισθέντα ὑπὸ Ἰ. Ἰσιδωρίδου Σκυλίση. *Κωμωδιῶν Μισάνθρωπος, Ταρτούφος, Φιλάργγρος μετὰ εἰκόνας τοῦ Μολιέρου καὶ πανομοιότυπον ἐπιστολῆς Α. Κοραῆ. Ἐν Τεργέστη Τύποις τοῦ Αὐστριακοῦ Λόυδ 1871.*⁶ Στὴν ἀρχὴ τοῦ βιβλίου ὑπάρχει τὸ πορτραῖτο τοῦ Μολιέρου σὲ χονδρὸ χαρτὶ ἴδιο μὲ ἐκεῖνο τοῦ θεσσαλικοῦ περιοδικοῦ καὶ ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Κοραῆ λιθογραφημένη σὲ ἀναδιπλούμενο χαρτὶ 36,5×21,5 ἑκατοστά, λεπτότερο ἀπὸ ἐκεῖνο τῆς κορνίζας ἀλλὰ πανομοιότυπο ὡς πρὸς τὴ διάταξιν τοῦ κειμένου καὶ τὸ χρῶμα τοῦ μελανιοῦ.

Στὴ Γεννάδειο Βιβλιοθήκη ὁ φάκελος MSS 110 4.1 περιέχει 29 ἐπιστολὰς τοῦ Α. Κοραῆ πρὸς τὸν Παντολέοντα Βλαστό (1818-1822), μίαν χωρὶς χρονολογία καὶ ἀποδέκτη καὶ μίαν λιθογραφημένη πρὸς τὸν Κ. Κοκκινάκη, πού εἶναι πανομοιότυπο ἀντίτυπο μὲ ἐκεῖνο τῆς κορνιζαρισμένης ἐπιστολῆς καὶ ὡς πρὸς τὸ πάχος τοῦ χαρτιοῦ καὶ ὡς πρὸς τὸ μελάνι. Μόνον τὸ σχῆμα τοῦ χαρτιοῦ εἶναι μεγαλύτερο, 28,5×22,5 ἑκατοστά καὶ στὴν πάνω πλευρὰ ὑπάρχουν ἕχνη σχισίματος. Ἡ συλλογὴ αὐτὴ τῶν ἐπιστολῶν Κοραῆ ἀνήκει στὴν Ἰωάννα Κ. Μανούση καὶ κατατέθηκε ἀπὸ τοὺς κληρονόμους τῆς στὴ Γεννάδειο τὸ 1977. Στὸ πρακτικὸ πού περιέχεται στὸ φάκελο ἡ ἐπιστολὴ χαρακτηρίζεται λιθογραφημένη καὶ λαθεμένα ταυτίζεται μὲ τὴ μεγάλη ἐπιστολὴ πού δημοσίευσε ὁ Ν. Δαμαλάς τὸ 1885 (τ. Γ' 1, ἀρ. 40).⁷ Στὴ Γεννάδειο ὑπάρχει ἀντίτυπο τοῦ βιβλίου Μολιέρου ἄριστα ἔργα, προερχόμενον ἀπὸ τὴ βιβλιοθήκη Σπυρίδωνος Λοβέρδου (Δωρεὰ Μαρίας Κονταρέλλη, 1972): ἡ λιθογραφημένη ἐπιστολὴ δὲν εἶναι δεμένη στὴν ἀρχὴ ἀλλὰ μετὰ τὸν πρόλογο, σ. ις'.⁸

Γιὰ τὴ Γερουσία βλ. σ. κδ' - κε' (εἰσαγωγὴ Γεωργίου Ν. Φιλάρτου) καὶ 36-39, 111-113, 126-127. Τὴν ἔκδοσιν αὐτοῦ τοῦ βιβλίου ἀναγγέλει τὸ ἄρθρον μὲ τὴν πληροφορία ὅτι αὐτὸ «κατὰ τὴν πανηγυρικὴν συνεδρίασιν τῆς ἀκαδημίας Ἀθηνῶν σήμερον τὸ ἀπόγευμα θὰ διανεμηθῆ εἰς τοὺς ἐπισήμους [...]». Τὸ βιβλίον μὲ τὶς πολιτειακὰς ὑποθήκας τοῦ Κοραῆ «πὺ ἀποκοτῶν ἐξαιρετικὴν ἐπικαιρότητα μὲ τὴν συζήτησιν πού διεξάγεται τὸν τελευταῖον καιρὸν περὶ τῆς χρησιμότητος τῆς Γερουσίας».

6. 8ο, σ. ις' +352. Στὴν ἀρχὴ 1 ἀναδιπλούμενο πανομοιότυπο ἐπιστολῆς τοῦ Α. Κοραῆ καὶ 1 λιθογραφία προσωπογραφίας μὲ λεζάντα: *MOLIERE* καὶ τὸ ὄνομα τοῦ λιθογράφου: *Lit. Guttman Trieste*. Στὶς σ. ζ' - ις' Πρόλογος. 1-101 Μισάνθρωπος. 103-104 Σημειώσεις Μισανθρώπου. 105-121 Πρόλογος Ταρτούφου (1851) καὶ μὲ νέες σημειώσεις. 122-235 Ταρτούφος. 239-243 Σημειώσεις Ταρτούφου. 245-343 Φιλάργγρος. 345-346 Σημειώσεις Φιλάργγρου. 347 Παραράματα. 349-352 Συδρομηταί.

7. Ἐπιστολαὶ Ἀδμαντίου Κοραῆ, ἐπιμελεῖα Νικολάου Μ. Δαμαλά, τ. Γ' 1, Ἀθήνα 1885, ἀρ. 40, σ. 693-698.

8. Ἀπὸ τὰ τρία ἀντίτυπα πού ἀναγράφει ὁ κατάλογος τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς

Ἄπὸ ὅλα αὐτὰ τὰ στοιχεῖα ποὺ συγκεντρώθηκαν στὶς παραπάνω περιγραφές, εἶναι λογικὸ νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ Ἰσιδωρίδης Σκυλίτσης εἶχε στὰ χέρια του τὴν αὐτόγραφη ἐπιστολὴ τῶν 14 ἴσως παραγράφων τοῦ Α. Κοραῆ, ἀφοῦ ὅπως θὰ δοῦμε τὴ σχολιάζει ὀλόκληρη στὸν πρόλογο τῶν μεταφράσεών του καὶ μὲ τὴ βοήθεια τοῦ λιθογράφου κατασκεύασε τὴν ἰδιότυπη ἐπιτομὴ μὲ μιὰ μέθοδο ποὺ μοιάζει μὲ κολάζ χωρὶς νὰ ὑπάρχουν νοηματικὰ κενά. Τιμοῦσε μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο τὸν Κοραῆ, στοῦ ὁποίου τὴ γραπτὴ παρότρυνση ὀφειλόταν ἢ μετάφραση τοῦ Κοκκινάκη ἀλλὰ καὶ οἱ δικοὶ του προβληματισμοὶ γιὰ τὸν «ἐξελληνισμό» τοῦ Μολιέρου, ποὺ θὰ ἀναδειχθοῦν ἀπὸ τὰ ὅσα θὰ σημειώσουμε παρακάτω ἀναλυτικὰ, καθὼς ὁ Σκυλίτσης συζήτησε στοὺς προλόγους του τὶς ἀπόψεις τοῦ Κοραῆ, ὅπως αὐτὲς εἶχαν διατυπωθεῖ στὴν ἐπιστολὴ του στὸν Κοκκινάκη ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλα ἔργα του. Δίπλα λοιπὸν στὴ βιογραφία καὶ τὴν προσωπογραφία τοῦ Μολιέρου θεώρησε ὅτι ἔπρεπε νὰ τυπώσῃ τὴν αὐτόγραφη ἐπιστολὴ τοῦ Κοραῆ, ἔστω ἐπιτετμημένη γιὰ νὰ χωρᾷ σὲ ἓνα ἀναδιπλούμενο φύλλο.

Τὴν αὐτόγραφη πλήρη ἐπιστολὴ τοῦ Κοραῆ ἢ ἀντίγραφό της χρησιμοποίησε τὸ 1885 ὁ Ν. Δαμαλᾶς γιὰ τὴν πρώτη, ὅσο γνωρίζω, ἔκδοσή της, τὰ ὁποῖα καὶ λανθάνουν. Συγκρίνοντας τὸ μέρος τοῦ κειμένου τῆς ἔκδοσης Δαμαλᾶ, ποὺ ἀντιστοιχεῖ μὲ τὴ λιθόγραφη ἐπιτετμημένη ἐπιστολὴ ἐντόπισα δύο διαφορές: στὴν πρώτη παράγραφο ὁ Δαμαλᾶς ἐκδίδει καὶ ἰδικὰ σου ἐνῶ τὸ αὐτόγραφο ἔχει καὶ τὰ ἰδικὰ σου. Στὴ δεύτερη παράγραφο οὔτε αἱ πολλαὶ ἀντὶ οὐτ' αἱ πολλαὶ τοῦ αὐτογράφου. Μιὰ τρίτη διαφορά, αὐτὴ τὴ φορά στὸ χωρισμὸ τῶν παραγράφων, μπορεῖ νὰ στηρίξει τὴν ὑπόθεση ὅτι ὁ Δαμαλᾶς ἐκδίδει ἀπὸ ἀντίγραφο: ἡ τελευταία παράγραφος τῆς λιθόγραφης ἐπιστολῆς στὴν ἔκδοση Δαμαλᾶ εἶναι ἐνσωματωμένη στὴν παράγραφο 11, παρόλο ποὺ καὶ τὸ νόημα ἐπιτρέπει τὴν αὐτονομίᾳ της. Ἔτσι ἡ ἐπιστολὴ στὴν ἔκδοση Δαμαλᾶ διαιρεῖται σὲ 13 παραγράφους ἐνῶ ἡ αὐτόγραφη ἴσως εἶχε 14 παραγράφους.

Ὁ Σμυρνιὸς λόγιος Ἰωάννης Ἰσιδωρίδης Σκυλίτσης (1819-1890· ὑπόγραφε καὶ Σκυλίτσης)⁹ τύπωσε τὸν *Ταρτοῦφο* στὴ Σμύρνη τὸ 1851: «κωμῶδία

⁹ Ἑλλάδος μπόρεσα νὰ δῶ ἓνα (Ν. Φ. 2611), στὸν ψευδοτίτλο τοῦ ὁποίου ὑπάρχει ἡ ἀφιέρωση: *Τῆ Ἑθνικῆ Βιβλιοθήκῃ τῆς Ἑλλάδος ὁ ἐξελληνίστας Ἰ. Ἰ. Σκυλίτσῃς*. Ἀντίτυπο τοῦ βιβλίου εἶδα καὶ στὸ ΕΛΙΑ.

9. Στέφανος Σ. Μακρυμύχαιλος, «Ἡ ἔκδοση τῆς ἐφημερίδος “Ἡμέρα” στὴν Τεργέστη στὰ 1855. Ἄπὸ τὴν ἀνέκδοτη ἀλληλογραφία τοῦ ἴδρυτοῦ τῆς λογιῆς καὶ δημοσιογράφου Ἰ. Ἰ. Σκυλίτσῃς», *Ὁ Ἑρασιστῆς* 8 (1970) 10-30+4 πίνακες (προσωπογραφία καὶ ὑπογραφή 1872+3 ἔγγραφα). Ἐμμ. Ν. Φραγκίσκος, «Λογοκριτικὲς καὶ γλωσσικὲς ἐπεμβάσεις στὶς ἐπιστολὲς τοῦ Κοραῆ», *Πρακτικὰ Συνεδρίου «Κοραῆς καὶ Χίος» (Χίος, 11-15 Μαΐου 1983)*, τ. Β', Ἀθήνα, Ὁμηρεῖον Πνευματικῶν Κέντρον, 1985, σ. 223-244 [Κυκλοφόρησε μόνο ὡς ἀνάτυπο ἀφοῦ ὁ Β' τόμος τῶν *Πρακτικῶν* δὲν κυκλοφόρησε ποτέ]. Φαίδων καὶ Γλυκερία Μπουμπουλίδου, *Ἡ Νεωτέρα Ἑλληνικὴ Λογοτεχνία, Γραμματολογικὸ Διά-*

τοῦ Μολιέρου τοῦ Γάλλου μεταφρασθεῖσα ἐμμέτρως καὶ μετενεχθεῖσα εἰς τὰ καθ' ἡμᾶς ἦθη) στὸ πλαίσιο τοῦ μεγάλου μεταφραστικοῦ του ἔργου ποὺ τύπωνε στὸ τυπογραφεῖο τῆς *Ἐφημερίδος τῆς Σμύρνης*.¹⁰ Στὸν πρόλόγό του (Ὁκτώβριος 1851) τὸν ὁποῖο ἀνατύπωσε μὲ συμπληρωματικὲς σημειώσεις στὴν ἔκδοση τῆς Τεργέστης τοῦ 1871, στὴν ὁποία τὸ κείμενο τῆς μετάφρασης εἶναι ἀναπλασμένο, ἀναφέρεται στὶς θέσεις τοῦ Κοραῖ «περὶ μετακένωσης» καθὼς θεωροῦσε ὅτι στῆριζαν καὶ τὶς δικές του ἀπόψεις γιὰ τὴν ἀνάγκη νὰ προηγηθοῦν μεταφράσεις θεατρικῶν ἔργων καὶ νὰ ἀκολουθήσει ἡ συγγραφή πρωτότυπων: «Οἱ ἡμέτεροι θέλουν μεταφράσει καὶ ὄχι συγγράψει. Ἡ δὲν συμπεριλαμβάναται νομίζετε καὶ τὸ δραματικὸν μέρος τῶν γνώσεων τῶν Εὐρωπαϊκῶν εἰς τὴν μετακένωσιν, περὶ ἧς ἔλεγεν ὁ γλυκύτατος καὶ πατρικώτατος ἐκεῖνος Κοραῖς; Ἐπαναλαμβάνω ὅτι, διὰ νὰ σχηματισθῇ θέατρον παρ' ἡμῖν δὲν θέλουν συγγράψει, ἀλλὰ μεταφράσει οἱ ἡμέτεροι τὰ ἄριστα τῶν εὐρωπαϊκῶν, ἧ καὶ ἀρχαιοελληνικῶν δραμάτων [...]». ¹¹ Σὲ προηγούμενη παράγραφο ἄγγιζε τὸν πυρήνα τοῦ προβλήματος, ἀναφερόμενος στὶς προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ θεάτρου: «Ἡ δραματοποιεῖα εἶναι τέχνη δυσχερής· ἰδιαιτέρα τέχνη. Διὰ νὰ γράψωμεν δράματα, ἔχομεν χρεῖαν θεάτρου, ἔχομεν χρεῖαν καθηγητῶν σοφῶν εἰς τὸ εἶδος τοῦτο τῆς ποιήσεως, ἔχομεν χρεῖαν ἐμπειρίας καὶ τέλος πάντων δη-

γραμμα, τ. Α', Ἀθήνα 1984, σ. 269-270, μὲ μερικὴ καταγραφή τοῦ μεταφραστικοῦ του ἔργου καὶ βιβλιογραφία. Σοφία Ντενίσση, *Μεταφράσεις μυθιστορημάτων καὶ διηγημάτων 1830-1880: εἰσαγωγικὴ μελέτη καὶ καταγραφή*, Ἀθήνα, Περίπλους, 1995 (ἀπὸ τὸ εὐρετήριο). Ἀπὸ τὰ λίγα αὐτοβιογραφικὰ στοιχεῖα τῆς ἔκδοσης τοῦ 1871: «Ποτὲ δὲν κατώκησα εἰς τὴν ἐλευθέρην Ἑλλάδα· τὰς Ἀθήνας εἶδον πάντοτε παροδικῶς· ἀπὸ δὲ τοῦ 1858, οὐδὲν ἄλλως· ἐάν τι ἐκ τῶν προσώπων τοῦ ἐξελληνισθέντος Μισανθρώπου ὁμοιάζῃ ἄλλω τινί, ζῶντι ἐν τῇ πρωτεύουσῃ ἐκεῖνη, βεβαιῶ τὸν ἀναγνώστην ὅτι δὲν ἔχω περὶ τούτου εἰδήσιν· ἀλλ' ἐάν ἐν γένει ὁ Μισάνθρωπός μου ἀντικατοπτρίξῃ τὴν ἀθηναϊκὴν κοινωνίαν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον πιστῶς, ὁμολογῶ ὅτι τοιαύτην ἰδέαν ἐσχηματίσαμεν οἱ ἔξω Ἕλληνες, ἐξ ὧν μανθάνομεν καθεκάστην περὶ τῶν ἐν Ἑλλάδι, ἐκ τῶν ἐκεῖθεν ἐρχομένων ὁμογενῶν. Διαφέρομεν τοῦ Παλαίμονος κατὰ τοῦτο μόνον, ὅτι δὲν ἐφθάσαμεν εἰς τὸ νὰ μισήσωμεν ὡς αὐτός· ἀλλὰ πονοῦμεν· ἀλλ' ἀναγκαζόμεθα ν' ἀναβάλλωμεν τὴν ἄλλως ποθεινοτάτην σύναξιν ἡμῶν εἰς τὸ ἱερὸν ἐκεῖνο ἔδαφος, ὅπου καταντᾷ τις ἕως σήμερον νὰ ὁμολογήσῃ, ὅτι «ἄμεινον δουλεῦεν ἐπιεικῶς, ἢ ἐλευθεριάζειν ἀναισχύντως» — κατὰ τὸν Πολύαινον» (σ. ις').

10. *Ὁ Ταρτοῦφος κωμῳδία Μολιέρου... Σμύρνη, Τυπογραφεῖον τῆς Ἐφημερίδος τῆς Σμύρνης Διευθυνόμενον ὑπὸ Κ. Προκήδου. 1851*, 8ο μικρὸ, σ. 4 χ. ἀρ. + ις' + 123 + 1 χαρ. Μικρὸ σχῆμα μὲ κεφαλίδες ποὺ σημαίνουν τὶς πράξεις καὶ τὶς σκηνές, βολικὸ στὸν ἀναγνώστη. Ἀντίθετα ἢ ἔκδοση τῆς Τεργέστης τοῦ 1871 εἶναι πολυτελής, χωρὶς κεφαλίδες καὶ οἱ σελίδες πλαισιώνονται μὲ διακοσμητικὴ γραμμὴ.

11. *Μολιέρου ἄριστα ἔργα... ὁ.π.*, σ. 109-110. Τὰ ἀποσπάσματα κειμένων τοῦ Κοραῖ, ποὺ παραθέτει σὲ ὑποσημείωση, εἶναι ἀπὸ τὸν ζ' τόμο τῆς ἔκδοσης τῶν *Παράλληλων βίων* τοῦ Πλουτάρχου, Παρίσι 1814 = *Συλλογὴ τῶν εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Βιβλιοθήκην, καὶ τὰ Πάρεργα Προλεγόμενων καὶ τινων συγγραμμάτων* τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραῖ, τ. Α', Παρίσι 1833, σ. 564, 565. [= Ἀδαμαντίου Κοραῖ, *Προλεγόμενα* στοὺς Ἀρχαίους Ἕλληνες συγγραφεῖς καὶ ἡ αὐτοβιογραφία του, Πρόλογος Κ. Θ. Δημαρᾶ, Ἀθήνα, ΜΙΕΤ, 1984].

μοσίου μεμορφωμένην ἔχοντος δραματικὴν κρίσιν».¹² Στὴν ἔκδοση τοῦ 1871, μὲ μιὰ ὑποσημείωση, θυμίζει στὸν ἀναγνώστη ὅτι αὐτὰ γράφηκαν τὸ 1851 καὶ ἀπὸ τότε ἐκδόθηκαν «ἀξιόλογα ἔργα πρωτότυπα, τιμῆσαντα τὴν νεοελληνικὴν δραματοποιΐαν»: *Τοῦ Κουτρούλη ὁ γάμος* τοῦ Α. Ρ. Ραγκαβῆ, ἡ *Μαρία Δοξαπατοῦ*, οἱ *Κυπελίδαι* καὶ ἡ *Μερόπη* τοῦ Δ. Βερναρδάκη, «ἔργα ταῦτα ἐν πολλοῖς ἀμιλλώμενα πρὸς τὰ ὁμοίου εἶδους θαυμαστά τῆς Ἑσπερίας».¹³

Ὁ Σκυλίτσης δηλώνει στὸν πρόλογο ὅτι μὲ παρότρυνση Γάλλου φίλου του καταπαίστηκε μὲ τὴ μετάφραση τοῦ *Ταρτούφου*, ἀγνοώντας ὡς τότε τὶς νοθεσίες τοῦ Κοραῖ γιὰ τὴν ἀνάγκη νὰ μεταφραστεῖ τὸ σπουδαῖο ἔργο, ἀλλὰ καὶ τὴ μετάφραση τοῦ Κοκκινάκη, τῆς ὁποίας πῆρε στὰ χέρια του ἓνα κολοβὸ ἀντίτυπο ὅταν εἶχε τελειώσει τὴ μετάφραση καὶ τῆς τέταρτης πράξης. Ὁ πρόλογος τοῦ Κοκκινάκη τὸν ἔκανε νὰ συνειδητοποιήσει περισσότερο τὴν ἐπικινδυνότητα τοῦ ἐγχειρήματος ἀλλὰ δὲν τὸν ἀποθάρρυνε νὰ ὀλοκληρώσει τὴ μετάφραση ἀφοῦ διαπίστωνε πὼς «Ἀμφιβολία δὲν ὑπάρχει ὅτι ὁ σημερινὸς μεταφραστὴς εἶχε καὶ ἐφόδια πλείωτερα τῶν τοῦ πρὸ πέντε καὶ τριάκοντα ἐτῶν ἐπιχειρήσαντος τὸ αὐτὸ ἔργον. Ἡ γλῶσσα ἔκτοτε προήχθη, τὰ ἤθη τοῦ καθ' ἡμᾶς δημοσίου ἀνεπτύχθησαν [...]

Στὸν κύριο πρόλογο τῆς ἔκδοσης τοῦ 1871 ὁ Σκυλίτσης κρίνει τὶς ἀπὸψεις τοῦ Κοραῖ, ποὺ διατυπώθηκαν στὴν ἐπιστολὴ του στὸν Κοκκινάκη: γιὰ τὴν προτίμησή του στὴν πεζὴ μετάφραση, τὶς βελτιώσεις τὶς ὁποῖες προτείνει (ποὺ δείχνουν καὶ τὴ δική του ἔλλειψη μουσικῆς ἀκοῆς) καὶ τὴν ἀποδοκιμασία τῆς ὁμοιοκαταληξίας. Τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Σκυλίτση ἴσως ἀδικοῦν τὸν Κοραῖ καὶ τὶς ἐπισημάνσεις του καθὼς τὶς συνδέουν μὲ τὶς αἰσθητικὰ μέτριες βελτιώσεις ποὺ προτείνει: «Ὡς βλέπομεν ἐν τῇ ἐπισυνημμένῃ πανομοιοτύπῳ ἐπιστολῇ τοῦ Κοραῖ πρὸς τὸν Κοκκινάκην, ὁ σοφὸς ἐκεῖνος συνεβούλευε νὰ μεταφρασθῶσιν αἱ δύο αὐταὶ κωμωδίαὶ εἰς πεζὸν λόγον· ἀλλ' ἐξ ὀλίγων τινῶν στίχων, οὗς ἐπειράθη νὰ συνθέσῃ ἐπιδιορθῶν τοὺς τοῦ Κοκκινάκη, προδίδεται ὡς μὴ κεκτημένος μουσικὴν ἀκοήν, καὶ ἐπομένως ἀναρμόδιος κριτῆς ἐπὶ τοῦ προκειμένου».¹⁵

Γιὰ τὴν ὁμοιοκαταληξία ὁ Σκυλίτσης βρίσκει ὑποστηρικτικὰ ἐπιχειρήματα στὴν κοινὴ θέση ποὺ ἔχει μὲ τὸν Κοραῖ στὸ θέμα τῆς νεοελληνικῆς προφορᾶς καὶ τῆς ἔκπτωσής της σὲ σχέση μὲ τὴν ἀρχαία. Σημείωνε ὁ Κοραῖς: «Εἰς τὰς βαρβάρους τῶν Εὐρωπαϊῶν γλώσσας ἦτο ἴσως ἀναγκαῖον τὸ ὁμοιοτέλευτον, διὰ νὰ τῶν μετριάσῃ τὴν τραχύτητα· ἀλλ' εἰς τὴν ἰδικὴν μας, ἂν καὶ βαρβαρωθεῖσαν, πολὺ ὅμως ὑπερτέραν ἐκείνων, ἡ ρίμα ἐμβῆκε δι' ὀργὴν τῶν Μου-

12. *Μολιέρου ἄριστα ἔργα...* ὅ.π., σ. 109.

13. *Στὸ ἴδιο*.

14. *Στὸ ἴδιο*, σ. 114.

15. *Στὸ ἴδιο*, σ. 18'.

σῶν — 'Ἄλλ' εἶναι νόστιμος εἰς τὴν ἀκοήν. — Αἶ! καὶ τί δὲν κάμνει νόστιμον ἢ ἕξις;».¹⁶ 'Ἡ θέση τοῦ Σκυλίτη νομιμοποιεῖ τὴν χρῆσιν καὶ τὴν ἕξιν, καθὼς δέχεται ὅτι ἡ ὁμοιοκαταληξία δίνει ρυθμὸν στὸν λόγο, ὥστε νὰ εἶναι εὐχάριστος στὴν ἀκοή καὶ περισσὴ χάρις, ὥστε νὰ τέρπει τὸν θεατὴ: «Περὶ δὲ τῆς ὁμοιοκαταληξίας, ἀληθῶς πολὺ θὰ εὐηργέτει τὸ καθ' ἡμᾶς δημόσιον τοὺς ποιητάς, ἂν ἀπήλλαττεν αὐτοὺς τοῦ προσθέτου κόπου τούτου· ἀλλ' ἐνόσω κατακηλεῖται ὑπὸ ταύτης τῆς σειρῆνος, ὅσοι τῶν ποιητῶν ἐπιθυμοῦν νὰ εὐαρεστώσιν εἰς αὐτό, εἶναι ἠναγκασμένοι νὰ ὑπέκωσιν εἰς τὰς ἀπαιτήσεις τῆς κατὰ τὸν Κοραὴν βαρβαροῦ ρίμας. Ἡ ὁμοιοκαταληξία εἶναι βάρβαρος· ἀλλ' οὕτως εἶναι βάρβαρος καὶ ἡ σημερινὴ γλῶσσα, καὶ ἡ σημερινὴ προφορὰ, καὶ ἡ σημερινὴ ἡμῶν ἐνδυμασία, ἡ ἀρχιτεκτονικὴ, ἡ μουσικὴ, τὰ πάντα. Ἄλλ' ὅχι· ἐνόσω ὀμιλοῦμεν ὡς ὀμιλοῦμεν, καὶ προφέρομεν ὡς προφέρομεν, ἢ τε μετρικὴ ἢ παροῦσα καὶ ἡ ὁμοιοκαταληξία φαίνονται τῆς καθωμίλημένης ἰδιότητος ἀναφαίρετοι. Ἡ μὲν μετρικὴ ἔχει ρυθμὸν, θέλητρον τὸ ὅποιον ἐνδέχεται νὰ μὴ ἐκτιμῶσιν ὅσοι οὐτε τὸ τῆς μουσικῆς· ἡ δὲ ὁμοιοκαταληξία εἶναι τι παίγιον ἡχητικόν, ὅσον ἀπρόοπτον, τόσον καὶ εὐάρεστον εἰς τὴν ἀκοήν».¹⁷

Ὁ Σκυλίτης ἄλλωστε θεωροῦσε ὅτι τὰ μειονεκτήματα τῆς ἔμμετρης μετὰφρασης ἐναντι τῆς πεζῆς καὶ τῆς ρίμας ἐναντι τῆς ἀνομοιοκαταλήκτου στιχουργίας μποροῦσαν νὰ μετριαστοῦν ἢ νὰ ἐξαφανιστοῦν μὲ καλὴ ἀπαγγελία, πὺ προϋπέθετε διδασκαλία καὶ ἄσκηση: «Ἀδίδακτος ἀπαγγελίας οὐδεὶς ἔπρεπε ν' ἀναβαίνει, ὅχι μόνον ἐπὶ τῆς σκηνῆς, —τοῦτο ἐκ τῶν ὧν οὐκ ἄνευ, — ἀλλ' οὐτε ἐπὶ τοῦ ἄμβωνος ἢ βήματος οἰουδήποτε· ἐνῶ παρ' ἡμῖν, οἷτινες, ἀπειρίας ἕνεκα μέχρι τοῦδε, τὰ πάντα νομίζομεν εὐχερῆ καὶ ἀνάξια διδασκαλίας, ἡθοποιοὶ ἀδίδακτοι ὀλωσδιόλου χειροκροτοῦνται ὡς ἄξιοι καὶ ἄριστοι ὑπὸ τοῦ μηδεμίαν πείραν, θεατρικὴν τοῦλάχιστον, ἔχοντος δημοσίου, φθειρόντος οὕτως αὐτούς, καὶ φθειρομένου ὑπ' αὐτῶν. Πολλὰ προϊόντα βιομηχανικὰ θὰ στείλῃ ἡ ἐλευθερία Ἑλλάς εἰς τὴν ἀλλοδαπήν, πρὶν ἢ ἐξαγάγῃ καὶ ἡθοποιοὺς ἀξιόους χει-

16. Ἄλληλογραφία, ὁ.π., τ. Γ', Ἀθήνα 1979, σ. 500. Ὁ Κοραὴς ἀναφέρθηκε καὶ ἄλλες φορὲς ἀπαξιωτικὰ γιὰ τὴν ὁμοιοκαταληξία: «ὑπόθεσις ποιητῆν ὅστις γράφει εἰς τὸν βάρβαρον τρόπον τῶν ὁμοιοκαταλήκτων στίχων» (ἐπιστολὴ ἀπὸ 27-11-1803 πρὸς Α. Βασιλείου: Στὸ ἴδιο, τ. Β', Ἀθήνα 1966, σ. 115). «Ἐξεναντίας ἐπαινῶ σου πολὺ τὴν καταφρόνησιν τοῦ ὁμοιοτελεύτου. Φοβοῦμαι ὅτι μέλλει νὰ μᾶς μείνῃ ἡ βάρβαρος ρίμα· ἀλλ' ὅμως ἐὰν ἄλλοι ὅμοιοί σου τὴν προκοπήν, καὶ τὸν ζῆλον τῶν καλῶν, σὲ μιμηθῶσιν, ἴσως εὐτυχῆσετε νὰ ἐλευθερώσετε τὴν νέαν Γραμματικὴν ἀπὸ τῆς τῶν ψώραν, καὶ νὰ κατασταθῆτε ἀληθεῖς τυραννοκτόνοι τῆς ρίμας» (ἐπιστολὴ ἀπὸ 9-9-1818 πρὸς Ἰωάννη Ζαμπέλιο: Στὸ ἴδιο, τ. Δ', Ἀθήνα 1982, σ. 109). Βλ. καὶ Ἀλέξης Πολίτης, Ἡ ἀνακάλυψις τῶν ἐλληνικῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν, Ἀθήνα 1984, σ. 144. Κωστῆς Παλαμάς, «Περὶ ρίμας», ἐφ. Ἐλευθερον Βῆμα, 21, 29/6, 12/7/1926 = Ἄπαντα τ. 13, σ. 24-38. Γενικότερα βλ. Νεοελληνικὰ μετρικὰ, ἐπιμέλεια Νάσος Βαγενάς, Ρέθυμνο, Ἰνστιτούτο Μεσογειακῶν Σπουδῶν - ΠΙΕΚ, 1991.

17. Μολιέρου ἐκλεκτὰ ἔργα... ὁ.π., σ. ιε'.

ροκροτήσεων [...] Τί; τὸ ὁμοιοτέλευτον, καὶ μετ' αὐτοῦ χάρις τις ἐκ περισσοῦ τέρπουσα τὸν ἀκροατὴν. Τοῦτο εἶναι ἀναντίρρητον. Ἄλλ' ὁ καλῶς ἀπαγγέλλων, ὁ ἐπιτήδειος ἠθοποιός, δύναται καὶ τοῦ ρυθμοῦ τὰς μονοτονίας νὰ ἐξαλείφῃ, καὶ τὰς ὁμοιοκαταληξίας νὰ καθιστᾷ ἀνεπαισθήτους, ὡσάκις ὁ λόγος δὲν πρέπει νὰ καταφανῆ προβαίνων κατὰ δίστιχα· τοῦθ' ὕπερ ἐπιτυγχάνεται διὰ μεταβιβασμῶν φωνῆς, διὰ τόνωσης ἢ χαλασμῶν, διὰ βραδυλογίας ἢ κατασπείσεως τῶν λέξεων».¹⁸

Ἐξελίχθησαν τριάντα πέντε (ἢ πενήντα πέντε) χρόνια μετὰ τὴν κρίσιν τοῦ Κοραῖ καὶ τῆς μετάφρασης τοῦ Κοκκινάκη, ἀκολουθώντας τὸ παράδειγμα τοῦ Κωνσταντίνου Οἰκονόμου καὶ τῆς μετάφρασης τοῦ Φιλάρου - Ἐξηναταβελόνη, δὲν μεταφράζει ἀλλὰ ἐξελληνίζει, φτάνοντας σὲ ἀκραῖες ἐπιλογές, ὅχι πάντοτε ἐπιτυχημένες ἀφοῦ δὲν πληροῦν πάντα τὸ κριτήριον τῆς ἀντιστοιχίας, ὅταν οἱ σκηνές τῶν μοιερικῶν κωμωδιῶν μεταφέρονται στὶς πόλεις τῆς Ἀνατολῆς, τὰ ὀνόματα τῶν τόπων, τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν ἀξιωματῶν γίνονται ἐλληνικά καὶ οἱ καταστάσεις ποὺ περιγράφονται ἀναφέρονται στὴν ἐλληνικὴ κοινωνία. Στὶς δεκαετίες ποὺ πέρασαν, ἀπὸ τὸν Οἰκονόμο ὡς τὸν Σκυλίτση, ὁ ἐξελληνισμὸς τοῦ Μολιέρου συνεχίστηκε μὲ ἐκδόσεις στὸ Βουκουρέστι καὶ στὴν Ἀθήνα, οἱ ὁποῖες δὲν μνημονεύονται ἀπὸ τὸν Σκυλίτση.

Τὸ μεταφραστικὸ ἔργο τοῦ Σκυλίτση μὲ τὴν ἐξελληνιστικὴ του ἐπιλογὴ μεταφέρει στὴν ἐλληνικὴ κοινωνία τὸν Μολιέρο μὲ ἄμεση ἀναφορὰ στὰ προβλήματα τῆς καὶ ἔντονον διδασκασιμὸν: «Προσεπάθησα νὰ καταλάβωσιν οἱ ὁμόγλωσσοί μου τὸν Μολιέρου ἐξ ἰδίας ἀντιλήψεως· καὶ δὲν μετέφρασα λοιπόν, ἀλλ' ἐξελλήνισα, ἵνα ὅσοι ἐξ αὐτῶν ἀνέγνωσαν τὰς κωμωδίας αὐτοῦ γαλλιστί,

18. Στὸ ἴδιο, σ. ιδ', ιε'. «τὰ πάντα νομίζομεν εὐχερῆ καὶ ἀνάξια διδασκαλίας, ἠθοποιοὶ ἀδίδακτοι...». Εἴμαστε ἀκόμη μακριὰ ἀπὸ τὴν δημιουργία θέσης σκηνοθέτη στὸ ἐλληνικὸ θέατρο. Βλ. Ἀντώνης Γλυτζουρῆς, «Ἡ δημιουργία θέσης σκηνοθέτη στὸ "Βασιλικὸν Θέατρον" (1898-1902)», *Μνήμων* 18 (1996) 62-88. Ὁ ἴδιος ὁ Σκυλίτσης εἶχε καὶ πείρα ἀπαγγελίας καὶ γνώση τῶν ἀντιδράσεων τοῦ κοινῶν: «Τοῦτο παρετήρησα κατὰ τὴν τελευταίαν περιοδίαν μου εἰς πολλὰς πόλεις ὑπὸ ὁμογενῶν κατοικουμένας, ἔνθα ἀπήγγειλον περικοπὰς ἐκ τοῦ Μισανθρώπου [...]» σημειώνει στὸν Πρόλογο τοῦ 1871 (ἴσ. σ. ιγ'). Τὸ αἶτημα θεατρικῆς παιδείας καὶ ἐθνικοῦ θεάτρου θεωροῦνται ἀνεδαφικά: «Ἡ Κυβέρνησις τοῦ Ἑλληνικοῦ Βασιλείου ὄφειλε νὰ λάβῃ σπουδαίαν φροντίδα περὶ μορφώσεως σκηνικῶν ἐπιτηδείων, καὶ ἐν γένει θεάτρου ἐθνικοῦ· ἀλλὰ πῶς νὰ ἐπιμεληθῇ τούτων, ὅτε ἀμελοῦνται ἄλλα μᾶλλον κατεπείγοντα! Εἰς ἐκεῖνο τὸ Κράτος πέπτωται, μετὰ τὴν μεγάλην καὶ θαυματουργὸν αὐταπάρνησιν τοῦ 1821, μόνα τὰ ἰδιωτικὰ ἔργα νὰ συντηρῶνται καὶ νὰ προκοπῶσι· λοιπὸν καὶ οἱ εἰσπηδῶντες εἰς τὰ κοινὰ φροντίζουσι περὶ τῶν ἰδίων. Τί ἀποφέρει τὸ ὑπουργήματι; τοῦτο παρ' αὐτοῖς πρωτεύει· τί ὅμως ἀπεκδέχεται τὸ δημόσιον ἐκ τοῦ ὑπουργήματος; τοῦτο δευτερεύει παρ' αὐτοῖς. Τὸ πρωτεύον ἀπαλείφει εὐσυνειδήτως τὸ δευτερεῖον, καὶ οὕτω στρέφεται ὁ τροχός. Περὶ δὲ τῆς ἐκλογῆς τῶν προσώπων, — Ναί, ὁ δεῖνα εἶναι ἱκανὸς ἢ ἀρμόδιος, ὁ ἄλλος ὅμως εἶναι ἰδικὸς μας (ἀρετὴ πολὺτιμος διὰ τὰ κοινὰ), ἢ εἶναι οἰκογενειάρχης (πρωτέρημα γονιμοποιῶν τὴν πατρίδα), καὶ ὁ ἰδικὸς μας, καὶ ὁ οἰκογενειάρχης ὑποσκελίζουσι τὸν ἱκανὸν καὶ ἀρμόδιον» (ἴσ. σ. ιε' - ις').

εὐρωσιν ἐν τῇ διερμηνεύσει χάριν τινὰ λόγου, ἢ πνευμά τι ἐννοίας, τὸ ὁποῖον παρέτρεζαν ἐν τῷ κειμένῳ. Ἄλλως τε, ὅσον καὶ ἂν συνοικειωθῇ τις μετὰ ξένης γλώσσης, ἐνόσω ἢ ἴδια γλῶσσα πρωτεύει ἐν τῇ διανοίᾳ αὐτοῦ καὶ ἐν τῇ καρδίᾳ, διὰ τῆς ἴδιας γλώσσης πίπτει ὑπὸ τὰς αἰσθήσεις ὁ ἠθικός μάλιστα κόσμος. Ἐγὼ αὐτὸς εἶδον τὰ πρόσωπα τῶν κωμωδιῶν τοῦ Μολιέρου ἀληθέστερα, ἄφοῦ τὰ ἐνέδυσσα ἑλληνικὸν φόρεμα, καὶ τοῖς ἔδωσα ἐγγύριον χρῶμα. Τὰ ἀλλοδαπὰ ἐξηγοῦνται, ἀλλὰ τὰ ἡμεδαπὰ καὶ ἐμφοροῦνται.¹⁹

Θεωροῦσε ὅτι συνέχιζε στὴ γραμμὴ τοῦ Κωνσταντίνου Οἰκονόμου, ἔστω καὶ ἂν ἐκεῖνος εἶχε προτιμήσει τὴν πεζὴν μετάφραση, κατὰ τὴν προτροπὴ τοῦ Κοραῖ καὶ ὄχι τὴν ποιητικὴ: «Ὁ Φιλάργγυρος ἐξελληνίσθη τὸ πρῶτον ὑπὸ Κ. Οἰκονόμου, τοῦ σοφοῦ τὸ 1816, καὶ ἡ μετάφρασις ἐκείνη ἔτυχεν ἐπαίνων· ἀλλὰ κατῆντησε καθυστεροῦσα εἰς τοὺς παρόντας καιροὺς, ὡς ὠδευεν ἡ γλῶσσα, μετ' αὐτῆς δὲ καὶ τὰ ἤθη».²⁰

Ὁ διαφωτιστής, στὰ χρόνια τοῦ ρομαντισμοῦ, λόγιος θέλησε νὰ ἀπολογηθεῖ ἴσως γιὰ τὶς μεταφραστικὲς του ἐπιλογές, διαλεγόμενος μὲ τὸν Κοραῖ γιὰ

19. Μολιέρου ἐκλεκτὰ ἔργα... ὁ.π., σ. ιβ'. Τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Σκυλίτση πολλαπλασιάζονται: «[...] καθὼς μετέβαλεν ὁ μεταφραστὴς τὰ ὀνόματα, οὕτως ἤλλαξε καὶ τοὺς τόπους, ἤμειψε δὲ καὶ τοὺς τρόπους τῶν ἠθῶν, καθάπερ ἐν τῷ δράματι ἀπατεῖ τὸ εἰκός, ὅπερ ἐστὶ τὸ πιθανόν καὶ ἡ τῆς τῶν πραγμάτων συστάσεως ἀνάγκη. Ἄλλως νὰ μεταφρασθῇ κωμῶδια εἶναι ἀδύνατον» (στοῦ ἴδιο, σ. 116). «[...] πότε εἶναι πιστὴ μία μετάφρασις; ὅταν μόνον εἰς τὰς λέξεις τοῦ κειμένου προσκολληθῇ ὁ μεταφραστὴς, τὴν δὲ χάριν αὐτοῦ, οὔτε τὸ πνεῦμα δὲν ἀποδώσῃ, ἢ ὅταν συντρίψῃ μὲν τὴν πέδην τῶν λέξεων, θηρεύσῃ δὲ τὸ πνεῦμα καὶ τὴν χάριν τοῦ κειμένου; Καὶ εἰς τίνα ἤθελε δόσει τὸν ἀσπασμὸν αὐτοῦ ὁ συγγραφεὺς; Εἰς τὸν μεταφράσοντα αὐτὸν κατὰ λέξιν μετὰ φόβου, ἢ εἰς τὸν μεταφράσοντα αὐτὸν κατὰ πνεῦμα μετ' ἀγάπης;» (στοῦ ἴδιο, σ. 117). «Ὅταν τοῦ χρειάζεται προχωρεῖ σὲ συγκρίσεις μὲ τὴν μετάφραση τοῦ Κοκκινάκη ἀπορρίπτοντας τὴν «πιστότητά» του μὲ τὴν ὁποία χάνεται «τὸ ἄλας, ἡ εἰρωνία, ἡτις διαλάμπει ἐν τῷ πρωτοτύπῳ» καὶ εἰρωνεύεται τὶς ὑποσημειώσεις ποὺ εἶναι χρήσιμες μόνον γιὰ τὸν ἀναγνώστη ὄχι τὸν θεατῆ: «Ὁ ἀγαθὸς Κοκκινάκης ἐξηγεῖ δι' ὑποσημειώσεων τὴν σημασίαν τῶν γαλλικῶν τούτων ἐπιθέτων. Εἰς τὸ βιβλίον, βεβαίως, ἐξηγοῦνται δι' ὑποσημειώσεων, ἀλλ' εἰς τὸ θεάτρο;» (στοῦ ἴδιο, σ. 117). Βλ. καὶ Ἄννα Ταμπάκη, *Ἡ νεοελληνικὴ δραματολογία καὶ οἱ δυτικὲς τῆς ἐπιδράσεις. Μία συγκριτικὴ προσέγγιση*, Ἐκδόσεις Ergo, Ἀθήνα 2002, σ. 136-143, 156-157. Θόδωρος Χατζηπαναγῆς, *Ἡ Ἑλληνικὴ Κωμῶδια καὶ τὰ πρότυπά της στὸ 19ο αἰῶνα*, Ἰνστιτοῦτο Μεσογειακῶν Σπουδῶν - ΠΕΚ, Ἡράκλειο 2004, σ. 21-24, 71-76. Μιὰ καίρια παρατήρηση γιὰ τὸν μεταφραστὴ Σκυλίτση βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Ἑλληνικὸς ρομαντισμὸς*, Ἀθήνα 1994, σ. 527-528 (σημ. 154, 22).

20. Μολιέρου ἐκλεκτὰ ἔργα... ὁ.π., σ. ζ'. Ὁ Σκυλίτσης δηλώνει ὅτι ἀκολούθησε τὸν Οἰκονόμο: «Ταύτην μετεχειρίσθη τὴν ἐλευθερίαν καὶ ὁ μεταφράσας τὸν Φιλάργγυρον, ἄλλην κωμῶδιαν τοῦ Μολιέρου, ταύτην δὲ πεζήν, μετενεγκὼν αὐτὴν εἰς τὰ καθ' ἡμᾶς ἤθη. Ὅλοι γινώσκουσι τὸν Ἐξηναβελόνην· ὁ Ἐξηναβελόνης κατέστη οἰκεῖος εἰς τοὺς Ἕλληνας, διότι ἔλαβε ἔθνικὸν σχῆμα ὡς καὶ ὄνομα» (στοῦ ἴδιο, σ. 117-118). Βλ. καὶ Κωνσταντίνος Οἰκονόμος, *Ὁ Φιλάργγυρος τοῦ Μολιέρου*, Ἐπιμέλεια Κωστής Σκαλιόρας, Ἐρμής, Ἀθήνα 1970. Ἄννα Ταμπάκη, ὁ.π., σ. 36-37. Θ. Χατζηπαναζῆς, ὁ.π.

τῇ θεωρίᾳ καὶ πράξει τῆς μετάφρασης ποὺ ἐκεῖνος δίδασκει. Παρόλο ποὺ εἶχε ἀπομακρυνθεῖ ἀπὸ αὐτῆ τῆ διδασκαλία ἴσως αἰσθανόταν ὅτι τὸ πλαίσιο τῆς ἀναφορᾶς δὲν εἶχε ἀλλάξει καὶ ὁ διάλογος συνεχιζόταν. Αὐτὰ θέλησε ἴσως συμβολικὰ νὰ ἐκφράσει τυπώνοντας ὡς προμετωπίδα τοῦ βιβλίου του τὸ πανομοιότυπο τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Κοραΐ, ποὺ τόσο καλὰ συμπύκνωνε τὶς ἀπόψεις του.

S U M M A R Y

Triantaphyllos E. Sklavenitis, *The Fate of Korais's Letter of 5 September 1816. (Molière, Kokkinakis, Skylitsis and the lithographer)*

In response to Adamantios Korais's suggestion that *Tartuffe* should be translated into Modern Greek, Konstantinos Kokkinakis translated the play, had it printed in 1815 and sent a copy to Korais for his comments. Korais set out his opinion on the translation, with critical comments, in a long letter to Kokkinakis dated 5 September 1816. In 1851 Ioannis Isidoridis Skylitsis published his own translation of *Tartuffe* in Smyrna and after twenty years, in 1871, republished it in a reviewed form. Both in his prefatory notes and in his translation, Skylitsis repudiated Korais's condemnation of rhyming verse, and he also rejected Kokkinakis's decision to adhere as closely as possible to Molière's words: instead, he followed the example of Konstantinos Oikonomos, who had made a free translation of *L'Avare* in 1816. However, in 1871's edition Skylitsis put as a frontispiece a facsimile lithograph of 1816's letter in honour of Korais's opinions despite the fact that he disagreed with them.